

חברי מדווינסק שלמה מיכאלס*

מלאו שישים שנים מאז הכרתי אי שם על גדות הנהר דווינה את תאומיו של ר' מיכאל וּפְסִי – את חיים ושלמה.

נפגשנו לא במקרה. האחים וּפְסִי היו שייכים שניהם כמונו, אחי הבוגר יצחק נחמן ואנוכי, אל חוג תלמידיו של ר' ישעיה הרץ גורדון, שהיה ידוע בשעתו כמחבר ספר הדקדוק של הלשון העברית ספר המורה. ר' גורדון שהיה מחנך מעולה, גרס שפירוש הכתוב בספר משלי כב, 6: חֲנֹךְ לְנֶעַר עַל־פִּי דַרְכּוֹ וְכוּ' הוא: דאג לפתח בכל תלמיד את מה שיכולה במרוצת הזמן להיות ממש דרכו בחיים גם בלאו הכי. אך כדי להימנע מלכתחילה מחדר־צדדיות מעוותת, הוא היה מוסיף, לאמור: בתוספת כשרונות הראויים להשלמה. והוא אמנם לא פעם קרב וזיווג קיר אל קיר: נער בעל חוש ונטייה לדקדוק ישב עם נער הגלגל בכל ליבו לאהבת ציון של אברהם מאפו, נער המנסה להביע רחשי ליבו בשיר עם נער המעריך את ספר ההיסטוריה תולדות היהודים של היינריך גרץ (1817-1891), כמובן בתרגום לעברית של שפיר (שאול פנחס רבינוביץ 1845-1910).

ואמנם כך נשמעו בביתנו שמותיהם של חיים ושלמה וּפְסִי. "בעיקר מן הראוי לתת את הדעת על שלמה/קה – היה אומר ר' ישעיה הרץ גורדון, כשקולו מתעדר ומתרכך – אם הכול יתנהל כשורה, אפשר לצפות לגדולות ממנו. השירים שהוא מחבר מלאים הומור. אפשר שיצמח ממנו יל"ג שני..." ישעיה הרץ שלנו העריך הערצה רבה את יהודה לייב גורדון.

היום, שישים שנה לאתר מעשה, הריני יודע מתוך נסיון רב־שנים, שבין בחורי הבר־מצווה שלנו ניתן תמיד להבחין בארבעה סוגים: כאלה, שאין מצפים מהם לשום דבר, והם אמנם גם לא מגיעים לשום הישג ניכר. ויש כאלה, שאמנם לא עוררו ציפיות כלשהן, אך הם עלו והצליתו מאוד. יש כאלה שעוררו ציפיות מפליגות, אך הם איבזבו ולא הגיעו אל הגדולה המצופה. וקיים גם הסוג המאוס של ילדים, שתלו בהם תקוות רבות, והם קיימו ואף עלו על כל הציפיות. ילד מסוג אחרון זה היה נער הבר־מצווה מדווינסק, אחיו התאום של חיים בן ר' מיכאל וּפְסִי, השובב הנועז ומחבר השירים שלמה/קה.

* השחקן שלמה מיכאלס נולד בדווינסק (לטביה) ב־1895, נרצח בידי סוכני הנק.וו.ד. במינסק 13.1.1948. מסה זו תורגמה מן הקובץ געראַנקען אין צוזאַמענקלאַנג, מכתר מסות של הוגה הדעות אהרן שטיינברג, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, תשמ"ז, 274-284. הועתק שם מתוך די גאַלדענע קייט 43, תל־אביב, 1962, עמ' 142-152.

שלמה מיכאעלס - 1949

אחי, שהיה מחבר מחזות מבטן ומלידה, לאחר ששמע את דברי ההלל של המורה, נדלק בסקרנות אל המשורר וופסי. אני הקטן דווקא הערפתי את מה שמורנו הכתיר כ'חכמת הטבע'. ואמנם כבר שמוע שמעתי על 'מזל התאומים' במרומי השמים, אך להכיר זוג תאומים חירוקיים, שאפשר לשוחח איתם ואולי גם יחד ללמוד, היה לגבי דידי עניין אפוף מיסתורין. נדמה היה לי, משום מה, שתאומים אמיתיים אמורים להיות דבוקים זה לזה, בבחינת שניים שהם אחד. ואם זה בכל זאת זוג ולא אחד, הרי סביר שהם יהיו צהובים זה לזה ויתקוטטו בלי הרף כמו עשו ויעקב. והנה נתגלה לי, שיש לנו כאן בדווינסק צמד אחים משונה כזה. ואכן תפסתי, שבבלי דעת מיי-הוא-מי. אמנם שמתי לב אליהם ברחוב, ואפילו התבוננתי בהם בפליאה. אין ספק, שאלה היו תלמידיו התאומים של גורדון, שלמה ורחיים וופסי!

ומדוע, בעצם, הם תמיד הפליאוני? פשוט בתכלית הפשטות: בכל העיר דווינסק לא נמצא צמד נערים, שתמיד ניתן לראותם ביחד, ואיש לא ראה את האחד בלעדי השני. יתר על כן, היה להם נוסח מיוחד משלהם של התנהלות ביחד: אחד תמיד הלך פסיעה לפני אחיו. זה שהלך קדימה בעצם לא הלך אלא היה מקפץ ומהדרס, והשני, כאילו משך אותו אחורנית באמצעות הצעד האיטי. הם היו דומים מאוד זה לזה, כראוי לשני אחים, אלא ששפתו התחתונה של המהיר בשניהם היתה בולטת יותר. נראה היה, כי הנהיגה הוא יציג לשון למישהו. ואילו האיטי הצטיין בגבות עיניים משוכות זה לזה, כאילו רתח בו כעס על אחיו, שהיה כפי הנראה שובב-קונדס...

חשתי בליבי, שהצעיר היה טיפ-טיפה יותר קטן בקומתו ורחב כתפיים. כאשר המורה שלנו החל לדבר מתוך ערונה מיוחדת בשלמה'קה, לא הייתי מסוגל להתאפק ושאלתי: "זה בעל השפה הבולטת?" - "נכון, אמנם ניחשת" - השיב ר' ישעיה הרץ, "הוא אמנם שובב, אבל חיים לעומתו הוא יותר רציני". קיצורו של דבר - טעה טעיתי. אין אח בוגר ואח צעיר, הם תאומים, תופעה יוצאת מן הכלל, ואין אפוא להשתומם שחיים ושלמה תמיד עוררו בי פליאה.

בכוונה הזכרתי את העובדה, ששלמה מיכאלס נולד במזל תאומים. הריני משוכנע, שעצם מהותו היתה מושפעת מן הצירוף של התופעה האסטרולוגית הזאת. רגשות האחרון של אחד מן התאומים אל השני עשויות להגיע לדרגה הגבוהה ביותר של חום, ויש בכוחן למשוך את האדם באורח הטבעי ביותר להבנת ה'אני' של זולתו, של רגשותיו, מחשבותיו ומניעיו. ללא תובנה אינסטינקטיבית כזאת אינה אפשרית שום אמנות תיאטרלית בעלת עומק ועוצמה. שלמה מיכאלס זכה ליתרון הזה ומעלותיו, ליכולת האינסטינקטיבית לקלוט את קווי האופי של זולתו, ממש מבטן ומלידה, ומחלב אימו, שהוא ינק שווה בשווה עם אחיו חיים.

מקץ ארבעים שנים, כאשר נפגשתי עם שלמה'קה בלונדון (עתה הוא ראש המדברים של הוועד האנטי-פאשיסטי היהודי במוסקבה) הוא מיד הפגיע בי שאלה: "כלום זוכר אתה את חיים?" כאשר ביקשתי לדעת פרטים על אורותיו, הרצינו מיד פניו של שלמה, קמט העמיק בין גבות עיניו, דומה בערך להבעת פניו של חיים

בימי ילדותנו, והוא אמרה בהבליעו אנחה: "אין יותר חיים, מזמן איננו ..." הוא פנה אל החלון והחריש רגע קט. ניתן לשער, שהוא התאבל על חיים ממש עד דגעיו האחרונים.

* * *

בזכות ה'שדכנות' של ר' ישעיה הרץ גוררון הגענו חיש מהר למפגש פנים-אל-פנים. זה היה ביום שמש בהיר (בימי הספירה של תרס"ב-1902). ישבתי על ספסל בשדרה עם ספר עב-כרס על ברכי. פתאום שמעתי מקרוב, ממש ליד האוזן, מעין ציוץ של ציפור - סובבתי את ראשי, והרי יש לכם: אחד מן התעלולים של שלמה'קה. בשקט-בשקט הוא התקרב אל הספסל, כשחיים נע בעקבותיו, ובן רגע הוא פרץ בצחוק קולני: "אָהאַ? נבהלת כהוגן, מה? הרי אתה אהרעלע שטייגברג..." - "נכון מאוד. שמעת סיפור? אני הוא זה ולא אחר, אך איש אינו קורא לי כך, מלבד הסבתא שלי בקובנה, ובכלל..." - הייתי ממש מבולבל, אך שלמה'קה לא חדל מלהפיק הנאה. הוא ביקש אותי לזח מעט, התיישב לידי יחד עם חיים והמשיך לגלגל פטפוט עליו. חיים התרגז: "מניין לך שהוא תלמידו של גוררון, ודווקא הצעיר משניהם?" - "חכמה גדולה!" בהשמיעו מילים אלו הוא קפץ מן הספסל, התייצב על בהונות נעליו, משך פנימה את שפתו התחתונה, הציג זוג עיניים חולמניות וחזר ופרץ בצחוק רם: "הרי לך, כך נראה אחיך הבכור..." הייתי מבולבל עדיין. מלא פליאה התבוננתי בקוסם, שכן רגע הקים בשדרה קרקס אמיתי ... איזה זוג תאומים!

תוך גמגום קל העזתי לשאול, האם הוא מוכן לחקות גם אותי?
- איזו שאלה?! - קרא שחקן הקרקס הנמוך - על כן אני קורא לך אהרעלע...
אהרעלע-נארעלע...

תוך כדי דיבור הוא חוטף מידי את הספר העבה שהחזקתי, מציץ לתוכו וקורא בקול "אָהאַ, לְרָמְטוּב? אתה אוהב שירה? אולי אתה גם כותב שירים?"
- אמנם כן, אני כותב שירים, אך לא ברוסית, אלא בלשון-הקודש...
וכך החלה לפני שישים שנים ב'שדרה הקטנה' בדווינסק חברותי עם שלמה בן ר' מיכאל וופסי.

החל מן הפגישה הראשונה הלכה חיש מהר והתפתחה ידידות חמה. לא מעט עזר כאן מזלו של כלל ישראל. בקיץ זה התפשט בקרב הנוער היהודי ברוסיה, ובעיקר בין הנערים בני בר-מצווה, חשק-עז להושיט יד עוזרת לתוכניתו של ד"ר הרצל. מה היו נערים אלה מסוגלים לבצע במו ידיהם? קודם כול להפוך את לשון-הקודש ללשון-שלי-יום-יום, את לשון-השבת להפוך ללשון-החול. מתוך כוונה זאת החל אחי במרץ רב לפעול כאן, בדווינסק שלנו. מיד אחרי שמחת-תורה הוקמה ביזמתו חברה בשם 'תחייית שפתנו', שהוציאה לאור בין היתר (הכול בכתב, כמובן, ולא בדפוס) ירחון 'השושנה'. מיותר להוסיף שתאומי-וופסי היו מעורבים בעניין בלב שלם, ושלמה וופסי הפך למשתתף ראשי במדור השירה שהכתיר את 'שושנה'. כאשר הצעתי בפגישת היסוד הראשונה של החברה שלנו (כשני מניינים נערים בגיל אחת-עשרה שתיים-עשרה) את ההצעה להכתיר את הירחון בשם הפיוטי של בת-המלך בין פרחי הגן, קפץ לעומת זאת החבר שלמה וטען שכיניו זה

צנוע מדי, אלא אם כן נוסיף את המשפט המפורסם משיר־השירים (ב, 2): 'בְּשׁוֹשְׁנָה
בֵּין הַחוּחִים'. ואמנם כך יצאה בת־המלך שלנו עטורה ומקושטת לאוויר העולם.
ימים אחדים לאחר הפגישה הראשונה באו התאומים אלינו הביתה – מפני
שאחי נתמנה להיות העורך הראשי (כתואר 'שֶׁפֶר־רֵעַדְאָקְטָאָר'). הם הביאו צרור
של ניירות רחבים, צרים וצרים מהם. על כל דף היה כתוב שיר. הגליונות היו
שונים זה מזה וכך גם החתימות תחת כל אחד מן השירים. מאחר שזכיתי להתמנות
כמזכיר המערכת, חשבתי שחובתי להבין כל שורה בכל כתב־יד, כולל השורה
התחתונה (החתימה). והנה – אחת מחתימות וופסי עלתה לפני כחידה: מה פירוש
'סְתוֹר נְחָבִי' – הצגתי שאלה לתאומים. חיים פסע פסיעה אחת אחורנית, ואילו
שלמה – פסיעה אחת קדימה. הוא עצר, תקע את אגרופו במותניו, הבליט את
שפתו התחתונה יותר מן הרגיל וסינן בנעימה של בוז וזלזול מבעד לשיניו
ההדוקות: "כלום אתה אהרעלע אמנם נֶאָרֵעֵלע – אינני יודע, אף כי החרוז מתחבר
מצוין, אך אין ספק, שאתה עם־הארץ אדיר! פתח את ספר במדבר יג, 13–14,
פרשת שלח, ותמצא שם דברים מפורשים, לאמור: לְמִטָּה אֲשֶׁר סְתוֹר בֶּן מִיכָאֵל;
לְמִטָּה נְפֹתְלִי נְחָבִי בֶּן וּפְסִי. את השיר הזה חיברנו שנינו – סְתוֹר נְחָבִי... זה ברור
ונהיר כמו שתיים ועוד שתיים הם ארבע..." הייתי מלא התפעלות, ואפילו חיים,
שלא כדרכו, תרם חיוך מתוך שביעות רצון.

ובמה עסקו השירים, החתומים לפעמים 'חיים וופסי' ולפעמים 'האחים חיים
ושלמה'? הנעימה העיקרית היתה, במידה שזכרוני אינו מטעה אותי, האמונה
שחרף כל הצרות, שעם ישראל נאלץ לשאת ולסבול, הרי בסופו של דבר תגיע
הישועה והחג יסלק את החול, והימים יהיו ימים טובים, ימי 'חג המשיח'. וכל זה
יקרה ב'בין ערביים' מיסטי־אפלולִי בעיר הקודש ירושלים. היתה סברה, שמוטיב
העוגמה והצרות נובע מעטו של חיים, ואילו הבטחון והתקווה נובעים כמעין
המתגבר מן הדמיון היוצר ספוג השובבות של שלמה. מאידך גיסא העריכו
במערכת, שבעצם הכול – האור והצללים – נבע מעטו של שלמה, אלא מאי? הוא
חותם על חלק מן השירים בשמו של חיים, כדי לא לגרום לו מבוכה, או חלילה
עלבון. עוד היום, במאמצי לזכור דברים שחלפו לפני שנים רבות, דעתי היא, שלא
היתה זו השערת־שווא. לטוב־הלב של שלמה בכלל, וליחסו אל אחיו, שלא היה
ברוך כשרונות ביותר, בפרט שבפרט, לא היה כלל גבול ושיעור.

הייתי נהנה מאוד להעתיק מילה־במילה ולו רק שיר אחד מתוך אותו מחזור
שירי־ילדות. אלא שחלפו כבר שישים שנים, וכתב־היד כולו של 'שׁוֹשְׁנָה בֵּין הַחוּחִים'
מדווינסקי, שהתגלגל עם משפחתנו והגיע עד מוסקבה, וטבע שם ב־1918 בזרמיו
הסוערים של המבול המהפכני. אף על פי כן הריני רואה עוד היום, אמנם כאילו
מבעד לערפל, גליון נייר מן הצרים ובו שיר בן ארבעה בתים, ארבע שורות כל
בית, כתוב בכתב ידו היפה והברור של שלמה וופסי, וכן זכורים לי היטב הפתיחה
והסיום של שיר זה.

שתי השורות הראשונות – זו לשונן:

עַל שְׁפַת הַיָּאֹר דְּוִינְקָה
אֲבָל וְיִגוֹן וְקִינָה...

על שפת היאור דווינה
שמקה וּששון וְרִינָה.

את השורות הנ"ל יש, כמובן, לקרוא בהברה 'האשכנזית' וניתן לשער שבשורות שפרחו מזכרוני, באמצע, נשמעה תרועתו של שופר הישועה הגדולה. בכל אופן אני זוכר, שאחד החרוזים חיבר 'תִּקְוָה' ו'מִקְוָה', אפשר על פי הכתוב בספר עזרא י, 2: 'וַיִּשׂ מִקְוָה לְיִשְׂרָאֵל', ואולי מן המינוח החדש בגיאוגרפיה של ארץ־ישראל.

שלמה ופסי הפך לאחד העסקנים הפעילים ביותר בחברה שלנו. התאומים השתתפו בכול, ולא דילגו על אף ישיבה שבועית, שנתקיימה במרצאי־שבת, לאחר 'הבדלה'. בכל ישיבה כלל סדר־היום דיונים בפרטי הלשון החיה בחומר שעמד להתפרסם ב'שושנה'. שלמה אהב שהביקורת על יצירותיו תהיה חריפה יותר, אך היה פורץ לקרב כלִישׁ זועם, אם הביקורת נגעה בשיר, שחיים היה חתום עליו. מה שאחרים כתבו, בדרך כלל, מצא חן בעיניו רק לעתים רחוקות. תביעתו מכל מחבר היתה לא קלה. הוא דרש שהכותב ירתח, יבער, יעקור הרים ויהפוך עולמות, או לכל הפחות – ידקור. באחד הערבים שלנו הוא שפך אש וגופרית בעוצמת הטמפרנט הלוהט שלו על המדור שקראנו לו 'כתבי זבוב'. היו אלה ארבעה עמודים בכל 'שושנה', שבהם הייתי אנוכי מפליג בזמזום פטופטי ומגלה סודות מן החרד. ליתר דיוק: הזבוב טבל פעם בשבוע רְגֵל בבקבוק הדיו ואחר־כך ליכלך שחור על גבי לבן כל מה שהוא ראה ושמע בשעה שהוא ישב דבוק לתקרות, בבחינת רואה ואינו נראה, בבתיהם של עסקני דווינסק ופעילי־הציבור.

– עלינו לתבוע – הפגיע שלמה והתחמם – שהחבר המסתתר מאחורי חתימת־המסכה 'רודף שלום' יחדל להיות זבוב. אין צורך בזבוב רכרוכי, יחדל נא ללטף ולדרג את העופות הצבועים שלנו, את עסקני ההבל־הבלים שלנו, ברגלי־הדיו העלובות שלו. עליו לדקור אותם ולנשוך ולעקוץ כמו יתוש, כמו צרעה, שגירשה את הכנענים הטמאים מאדמת הקודש!...

התקפתו של שלמה־קה גרמה לי עוגמת־נפש. הוא הלבין פני ברבים. כולם ידעו ש'רודף שלום' הוא אהרן, ושהוא יושב במערכת כלל וכלל לא רחוק מן העורך הראשי. בכל זאת הייתי סבור, שלקום ולהגן על עצמי זו מידה מגונה. אחי לא פעם טען באחזי, שאם הדברים שהזכור מפרסם אינם סתם־פטופט, אסור בשום אופן שסוף הפסוק יהיה 'אני לשלום'. והרי לך צרה: שלמה מתחרב אל העורך הראשי. אכן הצטערתי צער אמיתי. שלמה־קה החביב חש בזה כאשר התחלנו להתפורר. בשובבות קלה הוא דחף אותי לקרן זוית ובדיבור מהיר־חפז לחש לי באוזן: "אל תהיה שוטה! כלום אינך תופס מה היתה כוונתי?... המשך ללכלך את דפי 'השושנה' עם רגלית־הדיו שלך להנאתך ולפי טעמך... אפילו בלא־יודעים אתה עוקץ... בעיר כבר כועסים מאוד על פרסומינו, ובעיקר בעטיים של 'כתבי הזבוב'. רציתי אפוא להפחיד אותם. אם גם 'לטיפה' מעין זו נראית להם קשה, הם יוכלו לספוג כפלי־כפליים, כפי שזה מגיע להם... עשרים החברים שלנו יפוצו בתופים את

דרשתי בחמש פעם עשרים בתים - ואתה תראה: בסוף השבוע ייתוספו לנו תריסר מנויים! הסבר זאת לאחיק, אם הוא עצמו אינו מבין..."

ושוב: מקץ שישים שנים אני זוכר, שממש באותו ערב נתגלה לי קו חדש במהותו של חברי: שלמה וופסי הפוליטיקאי, שלמה וופסי הדיפלומאט, ומעל לכול - שלמה וופסי הנואם הנלהב. מי יכול היה בימים ההם לנחש, שכל אלה היו 'דרכים', שהיו יכולות להוליכו הרחק. יש אפוא להוסיף אל הפסוק הפרגוגי של שלמה המלך (וי. ה. גורדון המורה) גירסה חדשה, לאמור: 'תנוף לנער על פי דרךיו' - בלשון רבים.

באותה שנה, 1902 (תרס"ב-תרס"ג) נתגלה לעיני כולנו גם אמן-התיאטרון ברוך-האלוהים, שנמנם בנשמתו הצעירה של שלמה מיכאלס. הוא הופיע בחנוכה בפעם הראשונה כשחקן ראשי. הוטל עליו לשחק את תפקידו של יהודה המכבי במחזה העברי 'חשמונאים', שאחי יצחק נחמן חיבר כדי שהחברה שלנו, חובבי-שפת-עבר, תוכל להציג קבל עם ועדה על במת חובבים.

צעדי הראשונים על הבמה - אף כי היינו עדיין צעירים וחסרי כל נסיון - נחרטו בזכרוננו עד ימי שנותיו האחרונות, כאשר נפגשתי עימו ב-1943 בלונדון, לאחר הפסקה של שנות-דור. הוא דיבר אלי בלי היסוס בלשון 'אתה', לפי הנוסח שלנו בדווינסק, ושאל אותי האם זכורות לי השנים הישנות והטובות שלנו בעיר ילדותנו.

- אתה - הוא קרא בחום - הרי היית הבמאי הראשון שלי!

ואמנם כך היה! 'תחיית שפתנו' הטילה עלי להכין את ההצגה ולנהל את המפעל בתפקיד של 'מנהל תיאטרון'. אם כל ענין החברה שלנו לא היה אלא משחק, הרי הצגת 'החשמונאים' היתה משחק בתוך משחק, בהתאם לנהגים הרומנטיים וההוראות המתחייבות מהם. אנחנו התייחסנו לכל העניין ברצינות גמורה. ואכן היתה לי הזדמנות להיות ער-ראייה כיצד שלמה מיכאלס פרץ אל דרך-המלך האמיתית שלו.

הוא היה שקוע ראשו ורובו במפעל. הוא לא הסתפק בשתי חזרות במשך השבוע.

- לא! לא פחות משלוש!

כאשר הגיע הזמן לחלק את התפקידים, הוא ביקש כדרכו את התפקיד הראשי, תפקידו של יהודה המכבי, להעניק לחיים. אלא שאני הקטן והבלתי מנוסה באוחזי שרביט הבמאים, לא הייתי מוכן בשום אופן לוותר. לדעתי רק שלמה'קה יוכל לגלם את הדמות ההירואית המרכזית. איש לא יוכל לשחק טוב ממנו, הנחמד וחס-המזג, בעל הכתפיים הרחבות. הנימוק האחרון שלו לטובת חיים היה, שהוא נמוך ממנו. על כך הגיב 'מנהל התיאטרון': "נמצא עצה כיצב להגביה אותך..."

שלמה'קה לבש בבית את נעליו של אביו ר' מיכאל, ריפד אותן בצמר-גפן ובמשך כל ההצגה הוא התרועע על הבמה על בהונות רגליו. הוא גם העלה רעיונות שונים מתוך כוח-הדמיון התיאטראלי שלו, שפרח ופרץ וגאה גאה.

אך העיקר היה לא באמנות הבמאי שלו, אלא במשחקו על הבמה. משחק זה עשה רושם אדיר על הקהל בדווינסק. זה היה משחק המשחקים! הצגת ההצגות!

התפקיד לא היה קל־יחלק. אחי ביקש להציג את יהודה המכבי הן כגיבור מלחמה והן כמנהיג רוחני. לפי הטקסט של 'על הנסים ועל הנפלאות' היה צריך שלמה מיכאלס לשחק שתי דמויות בדמות אחת. והיה זה תפקיד־תאומים ממש. זה היה פירושו של השחקן, והוא אמנם ביצע אותו כפי שרק אמן־תיאטרון מבטן ומלידה מסוגל. מילותיו האחרונות של יהודה המכבי במחזה היו 'קִסְרָתְּ גְבוּרִים בְּיַד חֲלָשִׁים'. את המשפט הזה הוא לא השמיע בעוצמת דיבור, אלא בלחן של מנגינה – בניגון של קדיש הנשמע בימים־הנוראים. היתה זו נעימה של החולשה הפיזית שנתעלתה לרמה של גבורה רוחנית. עובדה זאת היתה בבחינת הפתעה גם לכמאי. והוא אמנם עמד ויתר עם כל הקהל מחא כפיים וזעק 'הידד! הידד!'

הזכרתי את החוויה לשלמה בלונרון.

כן – הוא אמר – זו אמנם היתה הפתעה גם בשבילי. זה היה כאילו לחשן כלשהו הכתיב לי את הנעימה ... אבל זה לא טוב. שחקן אסור לו שמישהו יוליך אותו שולל, גם לא רוח הקודש. זהו מה שקוראים ברוסית 'אוטִסְבֵּיאָיְנָה' (תוספת מעצמו). שחקן חייב לציית לכמאי, גם אם שניהם אינם אלא דמות אחת, והבמאי חייב להשמיע את הוראותיו האחרונות לכל המאוחר סמוך להרמת המסך.

ברוסית קראו לו 'פרופסור סולומון מיכאילוביץ מיכואַלס'. הוא הגיע ללונרון בנובמבר 1943 בדרכו מארצות־הברית בלוויית המשורר איציק פעפער, בעין שליח של יהדות רוסיה. זו היתה שליחות פוליטית ודיפלומטית. המלחמה עדיין התחוללה בעיצומה. ברית־המועצות היתה זקוקה לאהדת עמי המערב, כולל היהודים מארצות המערב, ואילו המערב היה זקוק למזרח. האווירה ה'מוראלי' היתה נוחה מאוד לנציגי הוועד האנטי־פאשיסטי היהודי ממוסקבה, והם נתקבלו בכבוד רב בבירת אנגליה. שני השליחים, הפרופסור מיכאלס וה'קולונל' פֶּפֶר, זכו לקבלת־פנים מאורגנת להפליא עליידי ועדה מכוברת מאוד. ומי לא היה בוועדה הזאת? מרעייתו של וינסטון צ'רצ'יל ועד מנהיגי הפועלים היהודים באזור וייטִצְ'פֶּל בלונרון.

גם המדור הבריטי של הקונגרס העולמי היהודי ערך ארוחת־ערב חגיגית לאורחים המכובדים ממוסקבה. בראש השולחן ישבה הליידי רִינג, כלתו של המאריקז הראשון רִינג. מולה, בקצה השני של השולחן הערוך ישב הסוציאליסט השמאלי, חבר הפרלמנט סידני סילברמן. את מיכאלס הושיבו לימינה של הליידי רינג, ואילו את פֶּפֶר – לשמאלו של סידני סילברמן. כאירוע הזה היה נוכח גם אחיה של הליידי רינג, הלורד מְלִצ'ט השני. אותי ביקשו לתפוס מקום ליד מיכאלס, מאחר שנודע, שהיינו ידירים בימי ילדותנו.

לאחר סעודת־המצווה נפתחה שיחה, מעין ויכוח, חילופי שאלות ותשובות. מיכאלס נאם בידיש נהדרת, ליידי רינג ואחיה התאמצו לקלוט ולהבין בעזרת מעט הגרמנית שידעו, ואני הייתי מוסיף אל התרגום עם מעט נופך של פירוש למען האנגלים שלנו, וגם תרגמתי את דברי האנגלים לידיש למען אורחינו. על כל שאלה שהציגו המנהל הפוליטי שלנו אלכס איסטרמן או חבר הפרלמנט סילברמן על אודות מצבם של היהודים ברוסיה החרבה למחצה, השיב מיכאלס בנעימה סמכותית ובדיוק באחד השרים במסיבת עיתונאים. באווירה סביב השולחן הורגש,

שהקהל רוחש לו דרך־ארץ, בעיקר הודות לאישיותו. אנשים הביטו עליו בפליאה ובהערצה. שכנתי משמאל לחשה לי: "מה נפלא האופן שבו הוא משחק את תפקידו!"

והנה פרצה הגברת רבקה זיף והציגה שאלת־תם:

– אמור נא לי, פרופסור – היא פנתה למיכאלס והשמיעה בקול רם מן הקצה הרחוק של השולחן – הרי אתה בוודאי יודע, שאנו כאן מתעניינים מאוד בבעיית עתידה של ארץ־ישראל. כלום מוכן אתה לומר משהו על עמדת הממשלה שלכם בבעיה זו?

ידיעת האנגלית של מיכאלס הספיקה לו כדי להביץ מהו העניין, שהוצג לו בבחינת שאלה תמימה. אף על פי כן הוא ביקש שאתרגם לו את השאלה בדיוק מילה במילה. הפיקח שלי מן העיר 'על שפת היאור דווינה' ביקש, לכל הנכון, להרוויח מעט זמן. אחר־כך הוא קם, הזיז את כיסאו כאילו עמד לנאום, ורמז בזה שמדובר כאן לא בתשובה סתם לשאלת־תם, והוא עומד להשמיע הצהרה בעלת משקל וחשיבות.

הוא משך פנימה את שפתו הבולטת, ריכז את מבטו, חיך והחל לאט לאט לומר את דבריו:

– השאלה היא בעלת חשיבות רבה, ואני שמח שהיא אמנם הוצגה כאן. אל נא יעלה על דעתכם, שאין היא מטרידה אלא אתכם – גם אצלנו מעוררת שאלה זו עניין רב. אלא שפתרון הבעיה, כך אני מאמין, תלוי יותר בממשלה שלכם מאשר בממשלה שלנו. לפיכך הייתי יכול להשיב בשאלה על שאלה: ומה היא עמדת הממשלה שלכם בעניין עתידה של ארץ־ישראל? אך לא אציג שאלה זו, מפני שאני יודע, שאין אתם יכולים להשיב עליה תשובה. מותר אפילו לשער, שממשלתכם עצמה אין לה תשובה מוכנה, כאשר המלחמה עדיין בעיצומה. גורלם של עמים וארצות תלוי עדיין באוויר. במצב כזה אין לממשלה שלנו עניין, ולו הפעוט ביותר, לקלקל את היחסים בין ארצכם לבין ארצנו. וארץ־ישראל היא בעיה צורבת דווקא לצד האנגלי ולא הסובייטי. כל זאת אמרתי בשמי הפרטי. איני מוסמך לדבר בשמה של ברית־המועצות. וזה אינטרס משותף של כולנו, ובייחוד של המוני היהודים, שהברית בין ארצותיהם תוסיף להיות הדוקה כמו עכשיו גם בעתיד, ואני יכול לאחל לכם, שהחלטת ממשלת בריטניה תהיה כזאת, כפי שאתם מייחלים.

– אני יכול להוסיף אולי, על סמך נסיונם של היהודים בברית־המועצות, שניתן להאמין, שאם אנגליה תחליט להפוך את ארץ־ישראל למדינה יהודית, לא תהיה לכך שום מניעה מצד השלטונות הסובייטיים.

הוא חזר וקרב את הכיסא לשולחן. באולם נשתררה דממה כמו בתיאטרון לאחר מונולוג גדול בטראגדיה קלאסית. האנשים לא ידעו: האם מה שמעו זה תיאטרון, אמנות של תעמולה, נאום פוליטי או שמא בת־קול של המציאות הטראגית עצמה? שלמה מיכאלס היה יותר מאשר שחקן טראגי גדול. ליד השולחן ישבה כאן עימנו אישיות טראגית בעלת איכות בלתי רגילה ועומק.

מקץ ימים אחרים נערכה קבלת־פנים לזוג האורחים באיגוד היהודי של סופרים

ועיתונאים. ערפל כבד ירד בערב וכיסה את לונדון, על כן גם איחרתי במקצת. האולם בסוהו־סקוויר היה מלא וגדוש. עוד בפרוודור שמעתי את קולו של שלמה. הוא דיבר בנעימה שנשמעה כלימוד־גמרא. נשארתי עומד כקפוא על המפתן, מוקסם במכושף.

– והלאה אומרת הגמרא – זימרת הנואם בעל הכתפיים הרחבות, המצח הגבוה והעגול והקול העמוק – אָדָם נָכָר בְּכוֹסוֹ, בְּכִיסוֹ וּבְכַעְסוֹ, והפירושו: בכוסו – ביצר הוא מקבל את האורח, ביד רחבה או ביד צרה; בכיסו – באיזו מידה הוא מעניק לצדקה; ובכעסו – כלום מסוגל הוא להתרגז כהוגן או לא. הערב אנחנו שרויים כאן בקהל סופרים יהודים. ובמה שנוגע לכוס – יש לנו. אמנם לא כוס יין, אלא רק כוס תה, אבל מכל הלב. והכול יפה, נעים ובסדר. כיס? – מה אפשר לדרוש מסופרים יהודים? הם נותנים במידה שיש בכיסם, לפי ערך אולי יותר מן הגבירים... – כאן ערך הנואם הפסקה ממושכת, ובסופה דפק בכף ידו על השולחן – יהודים, גוואַלד! – והמשיך בקול זועק וללא נעימה כלל – יהודים, היכן הכעס שלכם?! מפני מה אתם רגועים כלי־כך ושלווים, כאילו לא אליכם מתכוונים? – והוא החל להשמיע בתנופה, בקול, שהיה מתנתק מחמת הזעם התוסס והסוער, ולתאר בתמונות את זוועות הרציחות של הנאצים ואת ייסורי היהודים העוברים כל מידה...

באולם החלו לבכות, להתייפח.

מונח לפני הספר שלוימע מיכאָעלס, אַרטיקלען, שמועסן, רעדעס, בואנוס איירס, 1961 (הופיע ברוסית במוסקבה, 1960). כולנו יודעים שזה מעין קורבן־חטאת, שאמור לכפר על פשע, שנעשה לפני 15 שנים. אני קורא את הספר הזה כבר בפעם השלישית, מחטט ומחפש בו מהו הלקח, הטעון בו לכל הדור כולו, והריני מגיע אל המסקנה, שחברי מדווינסק חי עדיין ויוסיף לחיות. מכל מה שהוא

אמר, שיחק וכתב נשמעת בתי־קול של לב טהור ונשמה יראת השם.

ב־1943 כתבתי מכתב לכבוד האורחים מברית־המועצות שביקרו בלונדון. במכתב הזה השווייתי את יהדות רוסיה אל שבט יהודה, הארי שבחבורה, שנשוא בשמו את עם ישראל. אם ניתן להסכים, ששלמה בן מיכאל ופסי מדווינסק היה השליח המוסמך של היישוב היהודי ברוסיה, אין זה מוגזם מכול וכול (המכתב נכתב בלונדון, בערב לִיג בעומר).